

УДК 323, 272

СУТНІСТЬ ПОЛІТИЧНИХ РЕВОЛЮЦІЙ: КОНЦЕПТУАЛЬНІ ПІДХОДИ

Ганна Гиря

*Ужгородський національний університет,
факультет суспільних наук, кафедра політології і державного управління,
вул. Університетська 14, м. Ужгород 88000, Україна
e-mail:hyryaanna@gmail.com*

Розглянуто суперечливі проблеми теорії революції. У порівняльному аспекті охарактеризовано різні підходи до визначення самого поняття “революція”, а також проаналізовано вплив революцій на політичну систему суспільства. Розглянуто причини та цілі революцій у суспільстві з погляду різних дослідників.

Ключові слова: революція, політична революція, соціальна революція.

Поняття “революція” належить до широко використовуваних у науках. З початком Нового часу, зокрема після грандіозних соціально-економічних і політичних потрясінь, пов'язаних з революціями англійською XVII ст., французькою й американською XVIII ст. і революціями XX ст. (зокрема російської та китайської), сам феномен революції потрапив під пильну увагу дослідників.

За минулі сторіччя розуміння сутності цього поняття значно поглибилося. Так, очевидці англійської революції найчастіше обмежувалися фіксацією подій, які відбувалися, не розкриваючи їхніх фундаментальних причин. З плином часу в дослідженнях, присвячених європейським революціям XVII – XVIII ст., почали аналізувати ширший комплекс проблем: формування нового соціального прошарку – буржуазії, що претендує на значущішу роль в економічному та політичному житті країни; протиріччя всередині правлячої еліти, чинники власне економічного характеру.

Однак уже в середині XIX ст. у суспільних науках спостерігаємо гранично розширювальне тлумачення терміна “революція”: археологи зауважували “неолітичну революцію”; описуючи бурхливе зростання англійської економіки, багато дослідників, зокрема К. Маркс і Ф. Енгельс, використовували поняття “промислової революції”. У науковий обіг XX ст. активно ввійшло поняття “науково-технічна революція”.

Отже, що активніше застосовували поняття революції, то менше було визначеності, яка виокремлює його з-поміж інших суспільствознавчих понять, оскільки аналіз феномену революції відмежувався від традиційного соціального контексту.

Феномен революції потребує теоретичного осмислення, яке становить методологічну цінність для політологів, соціологів, істориків та інших дослідників, котрі займаються проблемами соціальних змін. Усе це засвідчує необхідність постійної реінтернації феномену “революції” і перегляду наповнення поняття “революція”. До речі це поняття – одне з найдискусійніших у філософській

літературі. Так, американський соціолог Д. Йордер зазначає: слово “революція” належить до поширених і неправильно використовуваних слів і в спеціальній науковій літературі, й поза нею. Воно отримало безліч значень, і це дає змогу його “легко, мов шкіру хамелеона, пристосовувати до різних поглядів, використовувати у різних цілях” [18, с. 2]. Сам термін “революція” (лат. *revolutio* – рух, кругообіг) запозичений словником суспільствознавців з астрономії. Відомий астроном і мислитель Я. Коперник у 1543 р. написав працю “Про обертання небесних сфер” (“*De revolutionibus orbium coelestium*”). В астрономії, цей термін означав обертальний рух, рух колом небесних тіл. Тобто рух, в основу якого покладено принцип повернення рано чи пізно в ту саму точку, звідки починався рух. Тому, можливо, перша згадка про революцію в політичному житті, згадка про реставрацію (лат. *restauratio* – відновлення) політичного режиму. Наприклад у Франції 1643 р. з’явилась праця Ф. де Греналія про відновлення, у наслідок революції, старої королівської династії в Португалії [1, с. 8–9].

Більшість учених вважають, що термін “революція” застосовують лише до суспільних явищ. Так, М. Тузов подає визначення: “... Під революцією розуміється громадське за природою перетворення, в процесі якого відбувається корінна та радикальна зміна суспільства загалом або окремих його частин, відносно самостійне щодо цілого” [9, с. 11]. Ю. Назаров констатує: «Поняття «революція» належить майже виключно до суспільних наук» [4, с. 52]. Окремі, дослідники визначають революцію дослівно як політичний переворот (приміром, у вигляді політичного перевороту розглядав революцію П. Сорокін).

На думку багатьох науковців, політична революція – це складова частина соціальної революції. Вони виступають проти отождолення цих понять [7, с. 16; 11, с. 23; 6, с. 65]. Н. Симонія визначає соціальну революцію як епоху громадянського перевороту, а політичну революцію – як приватний момент “цього громадянського перевороту (політичний акт повалення старої влади, знищення старих відносин)” [7, с. 16]. С. Крапивенський також використовує поняття “соціальна революція” у вигляді змісту епохи переходу на нову, прогресивнішу сходинку розвитку. “Тим самим ми відмежовуємося, – стверджує він, – від тих, хто під соціальною революцією має на увазі форму або спосіб переходу ...” [3, с. 315]. З позиції вченого соціальні революції охоплюють переворот в економіці, політиці, культурі, моральний прогрес, ідеологічне та психологічне перероблення суспільства [3, с. 316].

Найвідомішою вважають теорію революції, обґрунтовану К. Марксом. Його погляд стосовно революцій ґрунтується на власній інтерпретації історії людства загалом. Відповідно до його теорії, розвиток суспільства супроводжується періодичними конфліктами класів, що, загострюючись, спричиняють революційні зміни. Класова боротьба породжується нерозв’язними суперечностями, властивими кожному суспільству. Джерело суперечностей приховане в економічних змінах продуктивних сил. У будь-якому відносно стабільному суспільстві існує баланс між економічною структурою, суспільними відносинами і політичною системою. Зі зміною продуктивних сил суперечності зростають, що призводить до відкритого зіткнення класів і, врешті-решт, революції. Основою соціології революції К. Маркса було три принципових концепти: 1) революції зумовлені історичною необхідністю; революційна ситуація – наслідок суперечностей між продуктивними силами та

виробничими відносинами в умовах певного способу виробництва; 2) невід'ємна частина революції – конфлікт між домінуючим соціальним класом і новим, “висхідним”, з уже сформованою класовою свідомістю; 3) революції суттєво змінюють відносини між різними класами, що натомість спричиняє істотні зміни в економічних відносинах, або завершуються переходом від одного способу виробництва до іншого. Теорія революцій К. Маркса стосувалася не лише аналізу умов, котрі призводили до революційних перетворень, а й визначали напрями, які мали сприяти цим перетворенням.

Новітній етап дослідження західними дослідниками проблеми революції розпочався у 20–30 рр. ХХ ст. і пов'язаний із працями П. Сорокіна, Л. Едвардса, Д. Петті, К. Брінтона. В 50–60-х роках сформувалися два основні теоретичних напрями – теорія системного/ціннісного консенсусу (Н. Смелзер, Ч. Джонсон) і агрегативно-психологічний підхід (Дж. Дейвіс, Т. Гьорр). У 70–80 рр. з'явилися теорії модернізації – С. Гантінгтона, ресурсної мобілізації – Ч. Тіллі, елітної революції – Е. Тримбергера та структурний підхід Т. Скочпол.

Теорію П. Сорокіна можна вважати біхевіоралістською, оскільки він зосередився на причинах, котрі “породжують революційні відхилення у поведінці людей” [8, с. 370]. Біхевіоралістська інтерпретація причин революції доповнювалася його тезою, що для революційного вибуху в правлячого режиму має бути недостатньо засобів для придушення виступів знизу. Вагомим чинником учений вважав також виродження управлінської еліти.

У 1938 р. вийшла друком праця К. Брінтона “Анатомія революції”, де було висвітлено основні тези, окреслені у “Природній історії революції”. Дослідник, аналізуючи приклади класичних революцій, виокремив спільну ознаку передреволюційних суспільств – фінансові труднощі уряду. Не менш важливим учений вважає групове відчуття фрустрації, коли економічне невдоволення населення різко загострюється від “усвідомлення того, що їх можливості досягнень успіху у цьому світі незаконно обмежені політичними перетвореннями” [13, р. 34]. У зв'язку з цим відбувається політизація суспільного незадоволення, коли пропаганда перетворюється на потужний засіб, здатен спричинити виступи пригнічених груп і народні бунти, драматичний характер котрих підвищує ймовірність успіху революції. Причому фінансові труднощі знижують неефективність діяльності уряду і, як наслідок, застосування сили унеможлиблюється.

Загалом перше покоління дослідників розробило модель базової інтерпретації феномену революцій, вирізвивши спільні ознаки, етапи і характеристики на засадах аналізу великих революцій (англійської, французької, російської, американської). Їм вдалося аналізувати революції у вигляді переломних моментів історії, але природні теорії революцій не змогли пояснити причини революційних процесів і визначити умови їхньої успішності.

Теоретики напрями ціннісного консенсусу Н. Смелзер та Ч. Джонсон, попри те, що були представниками одного підходу, мали різні погляди на категорію “політична революція”. Наприклад, Н. Смелзер розглядав революцію у контексті системної теорії суспільства, що передбачала виникнення ціннісно-орієнтованих рухів і мобілізації, а Ч. Джонсон акцентував увагу на вивченні причин виникнення революційної ситуації як такої [5]. У рамках цієї моделі рівновага соціальної системи вважалася ідеальним типом, точкою відліку для визначення революційних змін [16, с.

4]. На думку Ч. Джонсона, всередині соціальної системи спільні цінності й характер функціонального розподілу між її частинами може змінюватися внаслідок зовнішніх імпульсів: впливу імперіалізму; відкриття нових територій; релігійних нововведень; технологічних інновацій. У нормальному стані соціальна система має механізми пристосування до цих імпульсів. Однак тоді, коли ці механізми руйнуються, система виходить зі стану рівноваги, система розбалансовується через кризи соціалізації, нерациональний розподіл ролей усередині соціальної системи, відсутність або зміну конвенційності стосовно встановлених суспільних цілей, відсутності мирних засобів розв'язання конфліктів, що виникли у зв'язку із дисфункцією системи [17, с. 106].

Як стверджував С. Гантінгтон, “революція – це швидка та фундаментальна внутрішня зміна, що досягається насильницьким способом, передбачаючи внутрішню зміну панівних цінностей і міфів суспільства, його політичних інститутів, соціальної структури, керівництва, а також політичної діяльності уряду” [10, с. 270]. На основі цього визначення він виокремив два типи революцій – західний і східний. Західні революції відбуваються внаслідок слабкості традиційних режимів і характеризуються двома фазами: правлінням поміркованих та приходом радикалів, котрі зазвичай спричиняють початок терору. Східний тип революцій відбувається унаслідок вузькості модернізаційних режимів і характеризується слабкістю поміркованих сил [10, с. 278–279]. Науковець вирізняє дві основні передумови будь-якої революції – нездатність політичних інститутів стати коридорами входу в політику для нових соціально-політичних сил та еліт і мобілізація відчужених від політики груп з метою участі у ній.

Для аналізу феномену революцій важливі насамперед погляди Ч. Тіллі. Його підхід до вивчення революції ґрунтований на політичній і мобілізаційній моделях. Політична визначала політику як міжгрупову взаємодію. З погляду вченого, модель складається із таких компонентів: уряду, який контролює засоби примусу відносно населення; претендентів на владу (групи населення, котрі мають ресурси для впливу на уряд); учасники політики – сукупність претендентів, що відносно постійно й успішно висувають вимоги уряду [19, с. 437]. Коли групи вирішують діяти спільно, вони формують коаліцію. У межах політичної моделі саме конфлікт між суспільними групами й усередині них є ключовим поняттям для розуміння революцій. Узагалі політична модель характеризувала поведінку всіх політичних претендентів. Одиночна поведінка претендента, згідно з Ч. Тіллі, пояснюється мобілізаційною моделлю, що складається із шести компонентів: внутрішніх групових інтересів; особливостей внутрішньої організації; рівня мобілізації; рівня владних повноважень; обмежень; можливостей. У рамках цієї моделі масштаб колективної дії обумовлений рівнем мобілізації, масштаби якої визначаються рівнем організації, інтересами, обмеженнями та можливостями визначених груп.

Концепція, запропонована Т. Скочпол, тривалий час домінувала в західній науці. Дослідниця пояснювала виникнення революції поєднанням різноманітних конфліктів за участю держави, еліт і нижніх класів. У межах структурного підходу вона визначила революцію як “стрімку, докорінне перетворення державних і класових структур суспільства.., супроводжуване й почасті здійснюване за допомогою повстань мас, що мають класову основу” [див.: 2, с. 59].

У праці “Революція і перетворення суспільств” (1978) Ш. Ейзенштадт запропонував таку реконструкцію чистої, або справжньої революції. За його визначенням революція – це “найінтенсивніший, насильницький і усвідомлений процес з усіх соціальних рухів”. У справжньої революції простежується “граничне вираження вільної волі й глибоких почуттів, вияв неабияких організаційних здібностей і високорозвиненої ідеології соціального протесту. Особливе значення надається утопічному або визвольному ідеалу, ґрунтованому на символіці рівності, прогресу, свободи та на переконанні, що революції створюють новий і кращий соціальний порядок” [12, с. 44–45].

Коли революція справжня, то вона, згідно за визначенням, не може бути вираженням суто тимчасових фрустрацій або маргінальних порушень. Вважається, що передумовами справжньої революції є “фундаментальні соціальні аномалії або кричущі вияви несправедливості, з'єднання боротьби між елітами з ширшими і глибшими соціальними чинниками, подібними до класової боротьби, соціальних зрушень, залучення в соціальний рух великих (особливо знову виникаючих) суспільних груп та їхня політична організація” [12, с. 44–45].

За результатами справжньої революції вирізняється, за Ш. Ейзенштадтом, п'ятьма головними особливостями:

1. Насильницькою переменою існуючого політичного режиму, основ його легітимності й символіки.

2. Заміною недієздатної політичної еліти або правлячого класу іншими соціальними групами.

3. Далекосяжними змінами у всіх найважливіших інституційних сферах, передусім в економіці й класових відносинах; змінами, котрі спрямовані на модернізацію більшості аспектів соціального життя, економічний розвиток, індустріалізацію, централізацію та розширення кола осіб, які беруть участь у політичному процесі.

4. Радикальним розривом з минулим (хоча А. Токвіль зауважує на умовність цього розриву).

5. Здійснення не лише інституційних та організаційних перетворень, а й внесення змін до моральності та виховання, які революція створює або породжує, виховання нової людини на підставі своїх вкрай ідеологізованих, міленаристських уявлень.

Учений Дж. Голдстоун критикував попередніх дослідників революцій за недооцінку конфліктів усередині еліти та міжкласових коаліцій і стверджував, що сьогодні три покоління революційних теорій віджили свій вік і назріла необхідність у новому, четвертому поколінні теорії революції. Він переосмислив поняття “революція”, уникаючи соціальної інтерпретації феномену, і трактував революцію у вигляді нейтрального явища, якому властиве примусове усунення форми правління, що супроводжується реконсолідацією влади новими групами, котрі реалізують управління через нові політичні інститути; це – з одного боку. З іншого – Дж. Голдстоун виступав за збереження принципу потенційної автономії держави, розмежовуючи процеси державного розпаду (*state breakdown*), і майбутньої боротьби за владу та державної реконструкції. Дослідник констатував: кожен із цих процесів частково незалежний і потребує конкретного каузального аналізу [14, с. 37]. Він виокремив три основні джерела революції: 1) проблеми з фінансуванням та

виснаження ресурсів у державі, що передбачає зменшення ресурсів відносно державних видатків і зобов'язань та стосовно ресурсів потенційних внутрішніх і зовнішніх суперників; 2) відчуження і конфлікт усередині самої еліти – наявності осіб, котрі мають вагомий вплив, обіймаючи ключові посади у державних структурах, що передбачає наявність протидії існуючому політичному курсу, створення коаліції та висування вимог системних реформ; високий потенціал мобілізації серед населення, який виявляється у прагненнях груп населення покращити власні соціальні й статусні позиції за допомогою актів прямих політичних дій [15, с. 38–40].

Отже, всі революціологічні концепції виникають із того або іншого бачення причин, цілей, неодмінних параметрів революції. Дотримуючись аналізу змісту цих аспектів серед революціологічної літератури, вважалося за необхідне вирізнити найпоширеніші й “працюючі”, тобто продуктивні напрями у революціології.

Список використаної літератури

1. *Бобіна О.* Про витоки революції / О. Бобіна // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. – 2008. – Вип. 13. – С. 88–93.
2. *Голдстоун Д.* К теории революции четвертого поколения / Д. Голдстоун // Логос. – 2006. – №5 (56). – С.58–103.
3. *Крапивенский С. Э.* Социальная философия / С.Э. Крапивенский. – М. : Гуманитар. изд. центр “Владос”, 1998. – 416 с.
4. *Назаров Ю. Н.* Революция (социально-философское исследование) / Ю. Н. Назаров. – Шуя : Изд-во «Вестъ»; ГОУ ВПО «ШГПУ», 2006. – 301 с.
5. *Никифоров А.* Революция и ее причины: ответы и новые вопросы / А. Никифоров // Политэкс. – 2008. – Т. 4. – № 2. – С. 80–98.
6. *Олех Л. Г.* Цивилизация и революция / Л. Г. Олех. – Новосибирск : Наук. Сибир. отделение, 1989. – 192 с.
7. *Симония Н. А.* Страны Востока : пути развития / Н. А. Симония. – М. : Наука, 1975. – 383 с.
8. *Сорокин П.* Человек. Цивилизация. Общество / П. Сорокин. – М. : Политиздат, 1992. – 543 с.
9. *Тузов М. Л.* Революция и история (методологический аспект) / М. Л. Тузов. – Казань : Изд-во Казан. ун-та, 1991. – 156 с.
10. *Хантингтон С.* Политический порядок в меняющихся обществах / С. Хантингтон. – М. : Прогресс-традиция, 2004. – 480 с.
11. *Черненко С. Н.* Теория социальной революции : методол. аспект / С. Н. Черненко. – М. : Изд-во УДН, 1990. – 321 с.
12. *Эйзенштадт Ш.* Революция и преобразование обществ. Сравнительное изучение цивилизаций / Ш. Эйзенштадт. – М. : Аспект-пресс, 1999. – 416 с.
13. *Brinton C.* The Anatomy of Revolution. Revised and expanded/ ed. C.Brinton. – New York. : Vintage, 1965. – 310 p.
14. *Goldstone J.* An analytical framework/ J.Goldstone// Revolutions of the late twentieth century. – Boulder : Westview Press, 1991. – 37–51 p.

15. *Goldstone J.* Revolution and rebellion in the early Modern World/ J. Goldstone. – Berkeley : University of California press, 1991. – 600 p.
16. *Johnson C.* Revolution and the Social System / C. Johnson. – Stanford : Stanford University, 1964. – 68 p.
17. *Johnson C.* Revolutionary Change/C. Johnson. – Boston : Little, Brown, 1966. – 191 p.
18. *The Sociology of Revolution.* – Chicago, 1973. – 213 p.
19. *Tilly C.* Does Modernization Breed Revolution?/C. Tilly // *Comparative Politics.* – 1973. – № 3 (5). – 425–447 p.

Стаття надійшла до редколегії 15.04.2014

Прийнята до друку 10.05.2014

ESSENCE POLITICAL REVOLUTIONS: CONCEPTUAL APPROACHES

Anna Hyra

*Uzhgorod National University,
Faculty of Social Sciences, Department of Political Science and Public Administration,
Str. 14 University, Uzhgorod 88000, Ukraine
e-mail: hyraanna@gmail.com*

This study discusses the various aspects of the definitive definition of "revolution" and its semantic meaning and interpretation. Analyzed as modes of understanding the causes and goals of revolution in the society in terms of the leading scholars of the past and present, who have developed the key problems of social theory.

Key words and phrases: revolution; political revolution; social revolution.

СУТЬ ПОЛИТИЧЕСКИХ РЕВОЛЮЦИЙ: КОНЦЕПТУАЛЬНЫЕ ПОДХОДЫ

Анна Гиря

*Ужгородский национальный университет,
факультет общественных наук, кафедра политологии и государственного
управления, ул. Университетская 14, г. Ужгород 88000, Украина
e - mail: hyraanna@gmail.com*

Рассмотрены противоречивые проблемы теории революции. В сравнительном аспекте охарактеризованы различные подходы к определению самого понятия "революция", а также проанализировано влияние революций на политическую систему общества. Рассмотрены причины и цели революций в обществе с точки зрения различных исследователей.

Ключевые слова: революция, политическая революция, социальная революция.